

Piotr Eberhardt

Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI wieku

W artykule opisano i skomentowano w ujęciu statycznym i dynamicznym przemiany demograficzno-etniczne zachodzące w Rosyjskiej SSR oraz Federacji Rosyjskiej. Przedstawiono liczebność i rozmieszczenie geograficzne poszczególnych narodowości zamieszkujących terytorium współczesnej Federacji Rosyjskiej. Podstawą analizy statystycznej, a następnie merytorycznej były trzy spisy ludności (1959, 1989, 2010). Porównanie danych z tych trzech przekrojów czasowych dało możliwość określenia stanu i przeobrażeń narodowościowych w ostatnich dekadach XX w. oraz w pierwszym dziesięcioleciu XXI w. Skoncentrowano uwagę na sytuacji etnicznej w Autonomicznych Republikach i Okręgach Narodowościowych.

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, demografia, narodowości, mniejszości narodowe.

1. Wprowadzenie

Przystępując do oceny obecnej sytuacji demograficzno-etnicznej w Federacji Rosyjskiej, należy wziąć pod uwagę wielkość terytorialną tego największego na świecie kraju, liczącego 17 mln km². Na tym obszarze żyje ok. 150 mln mieszkańców¹. Przeważa zdecydowanie ludność narodowości rosyjskiej, ale obok niej mieszkają liczne mniejszości narodowe o zróżnicowanym pochodzeniu, narodowości, religii i odmiennym rodowodzie językowym. Ludność ta jest rozmieszczona w sposób wyjątkowo nierównomierny. Obok koncentracji znajdujących się w dużych ośrodkach miejskich, w tym w dwóch metropoliach o znaczeniu światowym (Moskwa, Petersburg), istnieją rozległe obszary bezludne lub odznaczające się niezmiernie niską gęstością zaludnienia. Na nich zazwyczaj zamieszkuje ludność nierosyjska o zróżnicowanym pochodzeniu etnicznym. Do tych zróżnicowań demograficznych, które łączą się automatycznie z dużymi dyspro-

---

¹ Tematyce ludnościowej Cesarstwa Rosyjskiego, Związku Sowieckiego oraz Federacji Rosyjskiej poświęcona jest odrębna książka autora (Eberhardt 2002). Opracowanie to dotyczyło XX w. Wymaga ono aktualizacji o najnowsze dane spisowe oraz szacunki odniesione do sytuacji istniejącej w ciągu pierwszych kilkunastu lat XXI w. Problematyka demograficzna Rosji stała się również obiektem analizy dwóch polskich politologów: S. Dębski (2001), L. Szerepka (2006).

porcjami społeczno-gospodarczymi, musiał się dopasować podział administracyjny kraju, odznaczający się również nieregularnością w ujęciu przestrzennym i wielkościowym². Utrudnia to analizy statystyczną i merytoryczną, gdyż jednostki tego samego rzędu hierarchicznego są często względem siebie nieporównywalne. Są one zróżnicowane pod względem zajmowanej powierzchni oraz konfiguracji granicznej.

Przykładowo można podać, że Republika Sacha (Jakucja) obejmuje obszar wielkości 3083 tys. km², jest więc prawie dziesięciokrotnie większa od Polski. Na jej terytorium znajduje się zaledwie 950 tys. mieszkańców, w tym większość z nich w Jakucku. Gęstość zaludnienia wynosi zaledwie 0,3 osoby na 1 km². Podobna sytuacja ma miejsce w rozległym obwodzie krasnojarskim, gdzie ludność skupia się jedynie w jego południowej części. Nie tylko północna część Syberii i Dalekiego Wschodu jest bardzo rzadko zaludniona i zamieszкана przez mało liczne narody autochtoniczne. Dotyczy to również obszarów północnych, po zachodniej stronie Uralu, np. obwodu archangielskiego, który jest większy powierzchniowo od Niemiec, a liczy ok. 1 mln mieszkańców, zgrupowanych głównie w stolicy obwodu. Odmienna sytuacja jest na północnym Kaukazie, gdzie jednostki administracyjne są bardzo niewielkie i stosunkowo gęsto zaludnione przez ludność nierosyjską o silnej identyfikacji etnicznej, np. Republika Inguszetia obejmuje zaledwie 3,6 tys. km² i liczy ok. 500 tys. mieszkańców, czyli 135 osób na 1 km². W ostatnim okresie te dysproporcje ulegają powiększeniu. Wynika to z faktu, że duża część Syberii i Dalekiego Wschodu podlega depopulacji, a z kolei muzułmańskie republiki na Kaukazie odznaczają się wysokim przyrostem naturalnym i ich potencjał demograficzny szybko wzrasta.

Podział administracyjny Federacji Rosyjskiej uwzględnia te zróżnicowania wynikające z warunków środowiska przyrodniczego i sytuacji etnicznej. Powstał on w swojej zasadniczej postaci terytorialnej w 1922 r., w momencie utworzenia Związku Sowieckiego. Zlikwidowano wówczas istniejący podział na gubernie i utworzono na podstawie nowych zasad prawnych tzw. republiki związkowe. Wydzielono je na podstawie kryteriów narodowościowych. Największą i najważniejszą z nich została Rosyjska SRS. Została ona następnie podzielona na mniejsze jednostki terytorialne: obwody, kraje oraz republiki i okręgi autonomiczne. Jednostki autonomiczne były wydzielane podobnie jak republiki związkowe na podstawie kryteriów etnicznych, głównie narodowościowych. Starano

---

² Problematyka związana z podziałami administracyjnymi i ich wpływie na statystykę narodowościową wykracza poza zakres podjętej tematyki. Wiele informacji na ten temat zawierają m.in. praca rosyjskiego geografa S.A. Tarchowa (2001) i artykuł P. Eberhardta (2010).

się utworzyć jednostkę administracyjną grupującą ludność jednej narodowości. Miało to zapewnić teoretyczne równouprawnienie i możliwość kultywowania odrębności etnicznej. Nie udało się tego w pełni zrealizować. Nastąpiły celowe lub przypadkowe manipulacje i odstępstwa od tej zasady, ułatwiające władzy centralnej sterowanie potencjalnymi konfliktami etnicznymi. Pomimo istnienia autonomii narodowościowej system władzy stawał się coraz bardziej scentralizowany, a autonomia nabierała charakteru fasadowego.

Po rozpadzie ZSRR republiki związkowe uzyskały podmiotowość polityczną i uzyskały niepodległość. Największa z nich Rosyjska SRS przeobraziła się w Federację Rosyjską. Wewnętrzny podział administracyjny w ujęciu terytorialnym nie ulegał zasadniczo zmianom³ pomimo przeobrażeń ustrojowo-politycznych. Nadal zachowały się w niezmiennych granicach podstawowe jednostki administracyjne szczebla obwodowego, w tym tzw. republiki i okręgi narodowościowe, które mają zapewniać zgodnie z konstytucją rosyjską zachowanie odrębności etnicznej dla ludności rodowodu nierosyjskiego. Pomimo utraty przez imperium sowieckich republik związkowych, Federacja Rosyjska nadal nie jest krajem jednolitym narodowościowo. Ludność narodowości rosyjskiej rodowodu prawosławnego dominuje pod względem liczebności dużo bardziej niż w ZSRR, w którym stanowiła niecałe 50%. Obecna Federacja Rosyjska jest dość homogeniczna, gdyż udział ludności nierosyjskiej dochodzi zaledwie do ok. 20%. Nadal jednak w liczbach bezwzględnych jest to duża populacja (blisko 30 mln obywateli rosyjskich). Ma to istotne znaczenie nie tylko w wymiarze demograficznym, ale i politycznym. Federacja Rosyjska pozostała, podobnie jak ZSRR, krajem wielu narodów języków i religii. Dlatego możliwość jej rozpadu, czy jej dezintegracji, nie jest kwestią jedynie czysto akademicką, lecz problemem politycznym, raczej mało realnym, ale rozważanym z niepokojem wśród każdorazowych władców Kremla.

Nadmieniono, że w latach 20. ubiegłego wieku, przy kreowaniu jednostek administracyjnych na terenach zamieszkałych w sposób zwarty przez ludność nierosyjską, dano lokalnym społecznościom prawa do tzw. autonomii narodowościowej. Miała ona na celu zachowanie języka i tradycyjnego folkloru. Uprawnienia te były zawężone jedynie do kwestii kulturowych. Przetrwały formalnie, rzecz biorąc, cały okres sowiecki aż do dziś. Układ ten w ujęciu prawnym i terytorialnym był stabilny i nie starano się go dopasować do zmieniających się warunków etnicznych lub gospodarczych. Nawet jeżeli stawał się anachroniczny, nie zmieniano granic ani nazewnictwa. W stałych granicach przetrwały na przykład takie republiki, jak: Baszkirska, Buriacka, Kałmucka,

---

³ Wyjątkiem było powstanie Republiki Inguszetii w 1992 r.

Tatarska, Karelska, Dagestańska czy Jakucka, lub takie okręgi, jak: Czukocki, Koriacki czy Komi-Permiacki. O trwałości tego układu świadczy fakt, że istnieje nad Amurem tzw. Żydowski Okręg Narodowościowy, w którym ludność żydowska stanowi zaledwie 1% zaludnienia, natomiast w Republice Karelii ludność uznająca się za Karelów obejmuje 7,4% ogólnego zaludnienia. Pomimo tych niekonsekwencji nazewnictwo geograficzne wprowadzone w innych warunkowaniach etnicznych i społecznych jest utrzymywane. Dotychczasowe zmiany były sporadyczne i miały swoje istotne polityczne uzasadnienia. Na przykład w czasie wojny, po wysiedleniu Niemców na Syberię i do Kazachstanu, zlikwidowano istniejącą Republikę Niemców Nadwołżańskich. Ze zbliżonych przyczyn po deportacji krymskich Tatarów przekształcono Krymską Autonomiczną SSR w obwód krymski, który w lutym 1954 r. przekazano Ukrainie SSR. Były to decyzje wyjątkowe. Dla zachowania stabilności politycznej celowo nie reformowano istniejącego układu administracyjnego. Należy zaznaczyć, że pomimo petryfikacji terytorialnej kompetencje poszczególnych jednostek autonomicznych ulegały praktycznemu ograniczeniu, a celowa rusyfikacja była prowadzona w sposób zaprogramowany i intensywny. Zmierzano bowiem konsekwentnie do utworzenia jednego wielkiego i jednolitego narodu ponad podziałami językowymi i narodowościowymi. Zmieniano jedynie werbalną terminologię. Na miejsce stosowanego w ZSRR narodu sowieckiego zaczęto posługiwać się ostatnio pojęciem wielkiego ponadetnicznego narodu rosyjskiego (tzw. superetnosu), używającego języka rosyjskiego i kultywującego imperialną tradycję wielkoruską (Gumilow 2004).

2. Skład narodowościowy ludności Rosyjskiej SRS w latach 1959–1989

Władze komunistyczne Związku Sowieckiego organizowały regularne spisy ludności (1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989). We wszystkich z nich uwzględniano kwestie narodowościowe. Było zawsze w nich zapytanie o narodowość spisywanego. Ich wyniki w uwzględnionym przekroju czasowym były raczej wiarygodne i nie budziły poważniejszych zastrzeżeń merytorycznych i statystycznych, ponieważ aparat partyjno-rządowy był zainteresowany w tej kwestii rzetelnością spisu. Prawdziwe a nie zniekształcone informacje statystyczne dawały bowiem gwarancje prowadzenia racjonalnej polityki narodowościowej. Jednak na wielu obszarach peryferyjnych świadomość narodowa ludów tubylczych była niezbyt wyraźnie wyklarowana, a często labilna. Rachmistrz spisowy miał trudności z zaliczeniem pewnych grup etnicznych do konkretnej narodowości. Tyle że sprawa pochodzenia etnicznego jednostki w odróżnieniu

od pochodzenia społecznego nie była traktowana pryncypialnie. Pojawiające się deformacje nie miały znaczenia zasadniczego. Zachodziły jedynie na poziomie lokalnym, gdzie pewne grupy narodowe względnie etniczne były dyskryminowane, inne zaś cieszyły się większym prestiżem. W przypadkach niejednoznacznych (np. dzieci z małżeństw mieszanych) uznanie się za Rosjanina było bardziej nobilitujące i preferowane. Wielu rachmistrzów było narodowości rosyjskiej, co mogło, ale nie musiało mieć pewnego wpływu na wyniki spisu. Występujące manipulacje nie miały dużego znaczenia merytorycznego i narodowościowe spisy sowieckie są przez specjalistów oceniane jako miarodajne, odzwierciedlające w znaczącym przybliżeniu faktyczną rzeczywistość narodowościową Związku Sowieckiego⁴. W tej delikatnej kwestii wszystkie spisy, nawet w państwach demokratycznych, oceniane są dość sceptycznie i dokonywane są weryfikacje, które też zazwyczaj budzą u specjalistów mniej lub bardziej uzasadnione zastrzeżenia. Zwłaszcza ten krytycyzm dotyczy przedstawicieli mniejszości narodowych, którzy z reguły kwestionują oficjalne materiały spisowe.

Pierwszy spis powojenny odbył się w ZSRR, w tym w Rosyjskiej SRS w 1959 r., ostatni zaś w 1989 r., w przeddzień rozpadu imperium sowieckiego. Spisy te stanowią właściwą podstawę interpretacyjną dla analizy stosunków narodowościowych istniejących w drugiej połowie XX w. na rozległym terytorium, rozciągającym się od Bałtyku do Pacyfiku. Pierwszy z nich wykazał na obszarze Rosyjskiej SRS 117,5 mln mieszkańców, drugi zaś 147,0 mln. W ciągu tych 30 lat liczba ludności Republiki Rosyjskiej zwiększyła się o blisko 30 mln. Było to wywołane wysokim przyrostem rzeczywistym, który był spowodowany znaczną, chociaż malejącą, dzietnością oraz obniżeniem się stopy umieralności. Był to przyrost znaczący i świadczył o poważnym wzroście potencjału demograficznego Rosyjskiej SRS, w tym ludności deklarującej narodowość rosyjską. Powiększyła się ona z 97,9 mln do 119,9 mln. Równocześnie określono liczebność 38 narodów liczących w czasie spisu przeprowadzonego w 1989 r. ponad 100 tys. mieszkańców. Dodatkowo wymieniono jeszcze 54 narody, z których

---

⁴ Problematyka narodowościowa była zawsze popularna w ZSRR. Prace z tego zakresu, pomijając pewną frazeologię marksistowsko-leninowską, były wartościowe i stanowiły cenny materiał faktograficzny. Były one wykonywane przez liczne grono sowieckich demografów i geografów i mogą stanowić podstawę do różnorodnych analiz merytorycznych. Wśród ujęć o charakterze historycznym można przykładowo wymienić prace: W.M. Kabuzana (1992, 1996), który przedstawił genezę kształtowania się ukłádów narodowościowych na obszarach imperium rosyjskiego. Z punktu widzenia metodycznego na uwagę zasługuje opracowanie: O.E. Kazminy i P.J. Puczkowa (1994). Nie traci też na aktualności wydany jeszcze w 1964 r. *Atlas narodow mira*, który jest dziełem monumentalnym. W wielu sowieckich monografiach demograficznych zestawiono materiały statystyczne, które poddano analizie wyjaśniającej (np.: *Nasielienije...* 2000).

najmniejszy liczył zaledwie 400 osób. Zestaw najbardziej licznych grup narodowościowych przebywających na terytorium Rosyjskiej SRS w 1959 r. i 1989 r. przedstawiono w tabeli 1.

Przed przystąpieniem do oceny merytorycznej zestawienia statystycznego, ilustrującego przeobrażenia struktury narodowościowej ludności Rosyjskiej SRS między 1959 r. a 1989 r., należy ocenić wiarygodność obu spisów. Pomimo że władze centralne były zainteresowane jego rzetelnością, to jednak wystąpiły czytelne deformacje. Dotyczyło to zwłaszcza spisu wcześniejszego, gdyż uwarunkowania polityczne sprzyjały większej obiektywizacji następnego spisu z 1989 r. Pierwszy z nich odbył się w okresie „odwilży” związanej z władzą Chruszczowa, ale niemniej pamięć przesiedleń i bezwzględного terroru wobec niektórych narodów była świeża i wielu spisywanych obawiało się zadeklarowania narodowości, nie tak dawno dyskryminowanej i uznanej za antysowiecką. Można tu wskazać przykładowo na Czeceńców deportowanych w czasie wojny i przebywających na zesłaniu. Spis ludności przeprowadzony w 1959 r. wykazał ich liczebność w wysokości zaledwie 261 tys. (w przedwojennym spisie z 1939 r. było ich w Rosyjskiej SRS 400 tys.). W analizowanym spisie ludności z 1989 r. narodowość czeceńską zadeklarowało 899 tys. obywateli Rosyjskiej SRS, w tym w ich macierzystej republice – 734 tys. Po powrocie z Syberii i Kazachstanu i ich formalnej rehabilitacji nie musieli obawiać się już dyskryminacji. Wystąpił więc ponadtrzykrotny, jedynie statystyczny, a nie faktyczny wzrost. Takie deformacje miały miejsce w przypadku innych narodowości Kaukazu (np. Inguszy). Bardzo zmienne deklaracje etniczne bywają również w przypadku dzieci z małżeństw mieszanych oraz na terenach granicznych poddanych różnorodnym presjom politycznym lub ekonomicznym.

Ostatni sowiecki spis ludności z 1989 r. ujawnił na terytorium Rosyjskiej SRS łącznie 147,0 mln mieszkańców, w tym Rosjan w liczbie 119,9 mln, oraz łącznie przedstawicieli innych narodowości w wysokości 27,1 mln⁵.

Największą mniejszością narodową byli Tatarzy, których liczba między 1959 r. a 1989 r. wzrosła o blisko 1,5 mln – do ponad 5,5 mln. Dzielą się oni na trzy grupy etnograficzne, tzw. wołżańsko-uralską, syberyjską i astrachańską. Najbardziej liczni są przedstawiciele grupy wołżańsko-uralskiej, a wśród nich dominują Tatarzy kazańscy. W 1989 r. najwięcej Tatarów skupiało się w Republice Tatarskiej – 1765,4 tys., w Baszkirii – 1120,7 tys., w Udmurcji – 110,5 tys. i w Mordowii – 47,3 tys.

---

⁵ Analiza merytoryczna ostatniego spisu sowieckiego w ujęciu wielkościowo-terytorialnym została m.in. przeprowadzona przez dwóch badaczy rosyjskich: S.I. Bruk (1993, 1994) i S.A. Tarchow (1993).

Tabela 1. Skład narodowościowy ludności Rosyjskiej SRS w latach 1959–1989

Narodowość	Liczba ludności (w tys.)		Przyrost lub ubytek ludności 1959–1989	
	1959	1989	w tys.	w %
Rosjanie	97 864	119 868	+ 22 004	+ 22,5
Tatarzy	4 074	5 522	+ 1 448	+ 35,5
Ukraińcy	3 359	4 363	+ 1 004	+ 29,9
Czuwasze	1 436	1 774	+ 338	+ 23,5
Baszkirzy	954	1 345	+ 391	+ 41,0
Białorusini	844	1 206	+ 362	+ 42,9
Mordwini	1 211	1 073	138	- 11,4
Czeczeńcy	261	899	+ 638	+ 244,4
Niemcy	820	842	+ 22	+ 2,7
Udmurci	616	715	+ 99	+ 16,1
Maryjczycy	498	644	+ 146	+ 29,3
Kazachowie	382	636	+ 254	+ 66,5
Awarowie	250	544	+ 294	+ 117,6
Żydzi	855	537	- 318	- 37,2
Ormianie	256	532	+ 276	+ 107,8
Buriaici	252	417	+ 165	+ 65,5
Osetyńczycy	248	402	+ 154	+ 62,1
Kabardyjczycy	201	386	+ 185	+ 92,0
Jakuci	233	380	+ 147	+ 63,1
Dargijczycy	153	353	+ 200	+ 130,7
Komi	283	336	+ 53	+ 18,7
Azerbejdżanie	71	336	+ 265	+ 373,2
Kumycy	133	277	+ 144	+ 108,3
Lezgini	114	257	+ 143	+ 125,4
Ingusze	56	215	+ 159	+ 283,9
Tuwińczycy	100	206	+ 106	+ 106,0
Mołdawianie	62	173	+ 111	+ 179,0
Kałmucy	101	166	+ 65	+ 64,3
Cyganie	72	153	+ 81	+ 112,5
Karaczajowie	71	150	+ 79	+ 111,2
Inne narodowości i nieokreśleni	1 688	2 317	+ 629	+ 37,2
Ogółem	117 518	147 024	+ 29 506	+ 25,1

Źródło: *Rossijskij...* (2000, s. 63–64), *Nacjonalnyj sostaw...* (1991, s. 28–32).

Trzecim narodem pod względem liczebności, po Rosjanach i Tatarach, byli Ukraińcy, których było w 1989 r. 4363 tys. Według spisu ludności z 1926 r. w Rosyjskiej SSR było 7873 tys. Ukraińców. Między obu tymi spisami napłynęło do Rosyjskiej SRS, głównie na Syberię i do dużych miast rosyjskich miliony Ukraińców. Pomimo to między 1926 r. a 1989 r. nastąpił istotny spadek mieszkańców deklarujących narodowość ukraińską (dane statystyczne odnotowały jedynie pewien wzrost między 1979 r. a 1989 r. z 3658 do 4363 tys.). Raptowne obniżenie liczby Ukraińców wystąpiło w drugiej połowie lat międzywojennych i w latach wojny. W dużym stopniu wpłynęły na to represje stalinowskie oraz klęski głodu. Główną jednak rolę odegrała naturalna asymilacja i przyjmowanie przez ludność pochodzenia ukraińskiego opcji rosyjskiej. Równocześnie nastąpiła zmiana identyfikacji narodowej dużych grup ludności żyjących na obszarach pogranicza ukraińsko-rosyjskiego. Dotyczyło to przede wszystkim mieszkańców Kubania, Kraju Stawropolskiego oraz rejonów położonych na południe od Kurska i Woroneża. W regionie północno-kaukaskim sowiecki spis ludności z 1926 r. odnotował 3111 tys. Ukraińców, natomiast spis ludności z 1989 r. wykazał na identycznym obszarze jedynie 487 tys. osób deklarujących narodowość ukraińską. Mieszkańcy tych mieszanych etnicznie terenów ulegali stopniowej rusyfikacji językowej, która przynosiła w ostatecznym efekcie zmianę identyfikacji narodowej z ukraińskiej na rosyjską. Będąc w granicach Rosyjskiej SRS, pozbawieni byli szkolnictwa ukraińskiego i szybko tracili swój język ojczysty na rzecz rosyjskiego. Miało to również miejsce po ukraińskiej stronie granicy (np. na terenie Donbasu), gdzie ludność rodowodu ukraińskiego, posługując się językiem rosyjskim, coraz powszechniej przyjmowała rosyjską świadomość narodową, początkowo w sensie kulturowym, a później państwowym.

Analogiczne procesy rusyfikacyjne wystąpiły wśród Ukraińców mieszkających na Syberii i Dalekim Wschodzie, głównie w rejonie tzw. Zielonego Klina, położonego nad rzekami Amur i Ussuri. Wielu Ukraińców pracowało na Syberii przy wydobywaniu ropy naftowej i gazu. W samym obwodzie tiumeńskim w 1989 r. mieszkało 260,2 tys. Ukraińców (8,4% zaludnienia obwodu). Liczna diaspora ukraińska mieszka w Moskwie i Petersburgu. Ulega ona szybkiej naturalnej asymilacji w otoczeniu rosyjskim.

Trzecią mniejszością narodową w Rosyjskiej SSR w 1989 r. byli turkojęzyczni Czuwasze (1774 tys.), a czwartą – należący do tej samej grupy językowej – Baszkirzy (1345 tys.). Skupiają się oni w swoich macierzystych republikach oraz na obszarach je otaczających.

Mniejszość białoruska jest rozproszona, podobnie jak ukraińska. Powstała ona w wyniku kilku fal migracyjnych. W trakcie pierwszej wojny światowej,

a następnie po napadzie hitlerowskich Niemiec na ZSRR miała miejsce masowa ewakuacja ludności białoruskiej na wschód. Wielu z nich nie powróciło do swoich poprzednich miejsc zamieszkania. Dużą skalę przybrały migracje ekonomiczne Białorusinów do większych miast i ośrodków przemysłowych rozbudowywanych w głębi Rosyjskiej SRS. Pomimo stałego napływu liczba ludności białoruskiej zwiększała się relatywnie powoli. Bliskość językowa i mentalna była powodem szybkich procesów asymilacyjnych. W ciągu jednego, względnie dwóch pokoleń Białorusini wtapiali się w społeczność rosyjską. Podobnej asymilacji ulegała ludność białoruska zamieszkała w obwodzie smoleńskim. Na przełomie XIX i XX w. w guberni smoleńskiej istniały jeszcze zwarte obszary zamieszkałe przez Białorusinów. Późniejsze spisy już ich nie wykazywały.

Narodem przekraczającym symboliczną granicę jednego miliona byli ugrofińscy Mordwini. Do tej granicy zbliżali się w 1989 r. muzułmańscy Czecczeńcy. Liczną mniejszością byli jeszcze w 1989 r. Niemcy (842 tys.). Bezpośrednio po spisie rozpoczęła się ich masowa emigracja do Niemiec. Podobny proces objął ludność żydowską. W miarę upływu czasu ich liczebność malała (1959 r. – 855 tys., 1970 r. – 792 tys., 1979 r. – 692 tys., 1989 r. – 537 tys.). Znaczącymi mniejszościami narodowymi byli należący do rodziny uralskiej ugrofińscy Udmurci i Maryjczycy (łącznie – 1359 tys.). Stopniowo zmniejszyła się nieliczna mniejszość polska (1959 r. – 118 tys., 1989 r. – 95 tys.). Są to potomkowie emigrantów zarobkowych napływających w okresie carskim (np. do Moskwy i Petersburga) oraz zesłańców syberyjskich. Zachowali swoją coraz bardziej szczątkową identyfikację narodową dzięki przynależności do Kościoła rzymskokatolickiego.

Bardzo rozdrobiona i rozproszona jest grupa tzw. narodów Północy, przemieszczająca się na rozległych terenach tundry syberyjskiej. Liczy ona ponad 200 tys. osób i składa się z Nieńców, Ewenów (tzw. Lamutów), Chantów, Jemenów, Ewenków (zwanych dawniej Tunguzami), Szorców, Czuczów, Nanajów, Koriaków, Mansów, Dołganów, Niwchów, Sielkupów, Ulczów, Udżejców, Samów, Eskimosów, Teletów, Kamadajców, Czuwanców, Ngakasanów, Jukagirów, Ketów, Tafalarów, Aleutów, Niegidalców, Ewenków i Oroków⁶.

Liczebność tych tubylczych ludów przez wiele dziesięcioleci obniżała się, by w ostatnich latach ustabilizować się, pomimo wysokiej stopy urodzeń. Wynikało to z dużej skali umieralności spowodowanej alkoholizmem i gruźlicą. Najwięcej przedstawicieli ludów północnych skupiało się w 1989 r. w obwodzie tiumeń-

---

⁶ Problematykę związaną z ludami zamieszkującymi północną Syberię oraz północne obszary europejskiej Rosji przedstawił rosyjski badacz D.D. Bogojawlenski (1993). Kwestie te omawia również polski geograf A. Maryański (1995, s. 143–144).

skim i w Republice Jakuckiej. Tradycyjne warunki egzystencji tych ludów są zróżnicowane. Na przykład u Nieńców żyjących w dolnym dorzeczu Obu i Jeniseju, Czukczów na Półwyspie Czukockim, Koriaków na Kamczatce, głównym zajęciem jest hodowla reniferów, u Ewenków przebywających w tajdze w dorzeczu Jeniseju i Leny – myślistwo. Natomiast Chantowie nad Obem i Nanajowie nad Amurem zajmują się rybołówstwem. Na północno-wschodnim krańcu Półwyspu Czukockiego i wyspie Wrangla mieszkają Eskimosi, którzy zajmują się połowem fok. Ludy Północy w swoich okręgach autonomicznych poddani są presji demograficznej przez napływową ludność rosyjską. Udział tych koczowniczych ludów w zaludnieniu obszarów tajgi i tundry systematycznie obniża się. Każda nowa inwestycja, głównie związana z wydobywaniem surowców, powoduje zmiany środowiskowe i demograficzno-społeczne.

Zupełnie inna sytuacja występuje w północnym Kaukazie, gdzie ludność miejscowa odznacza się wysokim przyrostem naturalnym. Jej udział w zaludnieniu wzrasta, a napływowa ludność słowiańska, głównie rosyjska, opuszcza stopniowo te obszary, czując się zagrożona w obcym jej kulturowo otoczeniu. Proces ten już się rozpoczął w schyłkowym okresie sowieckim, a po zmianach ustrojowo-politycznych stał się bardzo intensywny i może doprowadzić nawet do zaniku w rejonie kaukaskim ludności narodowości rosyjskiej.

3. Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej w latach 1989–2010

Analiza porównawcza obejmująca dwa przekroje czasowe, a mianowicie rok 1959 i 1989, dotyczy w pełni okresu sowieckiego. Bezpośrednio po 1989 r. nastąpiły raptowne i nieoczekiwane zmiany wywołane upadkiem komunizmu i rozpadem ZSRR. Odłączyły się republiki związkowe, a na miejscu Rosyjskiej SSR powstało nowe państwo – Federacja Rosyjska w starych granicach, lecz o odmiennym ustroju politycznym i społecznym. Powstały równocześnie nowe uwarunkowania demograficzne, które też wpłynęły na sytuację etniczną kraju, w tym na procesy narodowościowe. Trudne warunki bytu i niestabilne warunki ekonomiczne doprowadziły do obniżenia się dzietności i wzrostu umieralności. Dotychczasowy przyrost zmienił się w ubytek naturalny. Liczba zgonów zaczęła być wyższa od liczebności urodzeń. Przyniosło to w konsekwencji depopulację kraju. Zaludnienie państwa rosyjskiego zaczęło się z roku na rok obniżyć. Nawet masowe powroty ludności rosyjskiej z republik związkowych nie były w stanie zahamować tego regresu demograficznego.

Procesy migracyjne były wywołane konfliktami etnicznymi oraz tworzeniem się państw narodowych na byłej przestrzeni sowieckiej⁷. Zmienił się jednocześnie charakter migracji. W okresie poprzednim przemieszczenia ludności miały podłoże ekonomiczne. Po zmianach ustrojowych migracje miały już przyczyny polityczne. Powstałe procesy dezintegracyjne były zazwyczaj dziedzictwem przeszłości, ale w ustroju totalitarnym nie mogły się ujawnić. Częściowo były nawet rezultatem sowieckiej polityki narodowościowej. Wraz rozpadem ZSRR przestał istnieć dotychczasowy system preferujący ludność narodowości rosyjskiej i stymulujący migracje tej ludności do republik związkowych. W nowych suwerennych państwach ludność rosyjska przestała odgrywać rolę hegemolistyczną. Uzyskanie suwerenności politycznej przez narody zniewolone przez Moskwę otworzyło drogę do działań odwetowych. Ostateczne skutki dla licznej rzeszy ludności rosyjskiej mieszkającej poza Federacją Rosyjską były niekorzystne. Nie objęło to słowiańskich republik tzn. Białorusi i Ukrainy, ale sytuacja Rosjan przebywających w republikach azjatyckich, kaukaskich oraz trzech państwach bałtyckich stała się tak trudna, że zmusiła kilka milionów Rosjan do ich powrotu do swojej macierzystej ojczyzny. Nowa sytuacja geopolityczna zdegradowała społecznie i ekonomicznie pozycję ludności rosyjskiej. Utraciła ona uprzywilejowany status. W ciągu krótkiego czasu Rosjanie stali się często zbyt dużą mniejszością narodową. Nastroje antyrosyjskie pojawiły się z różną siłą. W państwach bałtyckich Rosjanie byli obwiniani za okres okupacji i komunistyczne represje. W krajach muzułmańskich różnice kulturowe były tak znaczące, że ludność rosyjska nie była w stanie zaadoptować się do nowych warunków.

Ruchy migracyjne między Federacją Rosyjską a pozostałymi republikami postsowieckimi przybrały masowe rozmiary. Między 1990 r. a 1999 r. przybyło do Federacji Rosyjskiej 7516 tys. osób, wyjechało zaś 3216,7 tys. obywateli. Dodatkowo saldo migracyjne wyniosło 4299,3 tys. osób⁸. W następnej fazie pojawił się nowy potok migrantów ekonomicznych. Trudne warunki życia w krajach azjatyckich i kaukaskich były przyczyną przyjazdów do dużych miast rosyjskich młodych ludzi poszukujących pracy. Wielu z nich pochodziło z krajów muzułmańskich. Wywołało to konflikty o podłożu etnicznym. Należy do tego dodać przemieszczenia ludności w obrębie Federacji Rosyjskiej, które rów-

⁷ Konfliktom etnicznym na obszarze postsowieckim poświęcone jest opracowanie A.G. Zdrowomysłow (1997).

⁸ Literatura na temat migracji politycznych, ich przyczyn i skutków oraz skali demograficznej jest obszerna. Przegląd bibliograficzny z tego zakresu zawiera studium: Ż.A. Zajonczkowskaja, L.B. Karaczurina (2001).

niez miały często przyczyny etniczne. Wielu Rosjan opuściło ogarniętą wojną Czeczenię oraz pozostałe republiki położone na północnych stokach Kaukazu.

Analiza odniesiona do 1989 r. pokazała sytuację w pełni stabilną, poprzedzającą zmiany o charakterze rewolucyjnym. Ostatni spis ludności w Federacji Rosyjskiej odbył się w 2010 r. Jego wyniki zostały opublikowane. Istnieje więc możliwość rozpatrzenia i dokonania statystycznej i merytorycznej interpretacji konsekwencji przemian demograficzno-etnicznych, które zaszły od 1989 r. do 2010 r., czyli w ciągu ostatniej dekady XX w. i pierwszego dziesięciolecia XXI w. Były one rezultatem istotnych zmian geopolitycznych i politycznych. Warunkowały je również przyczyny ekonomiczne, społeczne i demograficzne. Wszystko to razem oddziaływało na liczebność, rozmieszczenie i stosunek do pryncypiów narodowościowych ludności Federacji Rosyjskiej.

Przeobrażenia polityczne czy ekonomiczne mogą zachodzić bardzo szybko. Zazwyczaj, jeżeli pominiemy skutki wielkich konfliktów militarnych, przemiany demograficzno-narodowościowe zachodzą w sposób stopniowy. Przemiany są ewolucyjne i wynikają ze skali ruchu naturalnego, salda migracji wewnętrznych i zagranicznych oraz zmian postaw świadomościowych ludności. Z wyjątkiem tej ostatniej kwestii, bardzo trudnej do oceny, dla Federacji Rosyjskiej dysponujemy w pełni danymi statystycznymi odniesionymi do liczebności urodzeń, zgonów i ruchu migracyjnego. Równocześnie w spisach przeprowadzonych w Federacji Rosyjskiej w 1989 r. oraz 2010 r. zostały uwzględnione kwestie identyfikacji narodowej wszystkich mieszkańców państwa rosyjskiego. Każdy obywatel miał prawo i obowiązek subiektywnie określić swoją narodowość. Dane statystyczne są w miarę wiarygodne i umożliwiają przedstawienie zmian zarówno w rozmieszczeniu, jak i liczebności poszczególnych grup narodowościowych.

Spis ludności przeprowadzony w 1989 r. wykazał na terytorium Rosyjskiej SRR 147 mln mieszkańców. Ostatni, najbardziej aktualny spis ujawnił 142,9 mln. Między nimi był jeszcze spis w 2002 r., który odnotował na obszarze Federacji Rosyjskiej 145,2 mln osób. Między 1989 r. a 2010 r. ubytek rzeczywisty wyniósł 4,1 mln. Straty byłyby jeszcze wyższe, gdyby nie wspomniane dodatnie saldo migracyjne i napływ kilku milionów migrantów z byłych republik związkowych. W rozpatrywanym okresie 21 lat (1989–2010) ludność narodowości rosyjskiej zmniejszyła się z 119,9 mln do 111 mln, czyli o 8,9 mln, natomiast łączna liczba przedstawicieli mniejszości narodowych – licząca w 1989 r. 27,1 mln – wzrosła w 2010 r. do 31,9 mln. Ten ubytek rdzennej ludności rosyjskiej wzbudził zaniepokojenie wśród rosyjskiej opinii publicznej, w tym osobiście samego prezydenta Putina. Podjęto szeroko zakrojone działania interwen-

cyjne, które przyniosły w pewnym stopniu wzrost skali urodzeń i zahamowanie po 2013 r. regresu demograficznego kraju⁹.

Dynamika zmian demograficznych między 1989 r. a 2010 r. była bardzo zróżnicowana nie tylko w wymiarze czasowym i terytorialnym, ale również w ujęciu narodowościowym. Przy stałym regresie liczby ludności narodowości rosyjskiej, w zasadzie każda grupa narodowościowa miała swoją odrębną specyfikę w zakresie tempa i skali zmian demograficznych. Niektóre z narodów odznaczały się stałym wzrostem zaludnienia, niektóre zaś w rezultacie ubytku naturalnego lub migracyjnego oraz procesów asymilacyjnych podlegały procesom depopulacji. Porównanie danych spisowych z 1989 r. oraz 2010 r. według poszczególnych jednostkowych narodowości jest w stanie tę kwestię wyjaśnić w sposób wymierny. Zakładając nawet pewne nieścisłości oraz deformacje statystyczne, ogólny obraz oddaje rzeczywistość narodowościową Federacji Rosyjskiej w tym przełomowym okresie historycznym (tab. 2).

Interpretacja oficjalnej dokumentacji statystycznej wymaga ostrożności, a nawet dużego krytycyzmu. W skali ogólnej przedstawia obraz prawdziwy, ale przechodząc do szczegółów, natrafiamy na wiele zaskakujących nielogiczności wskazujących na dużą dowolność i przypadkowość. Ostatni spis był mniej rygorystyczny od poprzedniego. Stosunki społeczno-polityczne w państwie też były mniej stabilne. Zwłaszcza dotyczyło to spraw meldunkowych związanych z zamieszkaniami i ruchami migracyjnymi. To jednak w statystyce narodowościowej odgrywało mniejszą rolę. Do sprawy opcji etnicznej jednostki podchodzono bardziej liberalnie. Przyniosło to jednak dość zaskakujące konsekwencje. Niektóre informacje dotyczące wzrostu lub obniżenia się liczby poszczególnej grupy narodowościowej są wynikiem przyjęcia innej procedury statystycznej, a nie faktycznej rzeczywistości demograficzno-etnicznej.

Liczne grupy etnograficzne zaliczone w spisie z 1989 r. do większych nacji uzyskały status odrębnej narodowości. W zestawieniu określono imiennie 26 największych narodów. W trakcie realizowania spisu w 2010 r., w odróżnieniu od spisu z 1989 r., pojawiła się duża populacja tzw. nieokreślonych narodowościowo.

---

⁹ Władze rosyjskie z inicjatywy Putina rozpoczęły głośną kampanię na rzecz zwiększenia dzietności w Rosji. Akcja zakończyła się w dużym stopniu powodzeniem. W ciągu kilku lat dzietność w Rosji wzrosła z 1,3 do 1,8; od 2014 r. poziom urodzeń przewyższa już poziom zgonów. Obniżyła się znacznie liczba zabiegów aborcyjnych, które obecnie traktowane są w Rosji jako czyn niepatriotyczny. Czy ta poprawa ma charakter epizodyczny czy też stały wykażą najbliższe lata. Zdecyduje to w dużym stopniu o przyszłości demograficznej Rosji.

Tabela 2. Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej w latach 1989–2010

Narodowość	Liczba ludności (w tys.)		Przyrost lub ubytek ludności 1989–2010	
	1989	2010	w tys.	w %
Rosjanie	119 868	111 017	8 851	- 7,4
Tatarzy	5 522	5 311	- 211	- 3,8
Ukraińcy	4 363	1 928	- 2 435	- 56,9
Baszkirzy	1 345	1 584	+ 239	+ 17,8
Czuwasze	1 774	1 436	- 338	- 19,0
Czeczeńcy	899	1 432	+ 533	+ 59,3
Ormianie	532	1 182	+ 650	+ 122,2
Awarowie	544	912	+ 368	+ 67,6
Mordwini	1 073	744	- 329	- 30,7
Kazachowie	636	648	+ 12	+ 18,9
Dargijczycy	353	589	+ 236	+ 66,8
Udmurci	715	552	- 163	- 22,8
Maryjczycy	644	547	- 97	- 15,1
Osetyńczycy	402	528	+ 126	+ 31,3
Białorusini	1 206	521	- 685	- 56,8
Kabardyjczycy	386	517	+ 131	+ 33,9
Kumycy	166	503	+ 337	+ 203,0
Jakuci (Sacha)	380	478	+ 98	+ 25,8
Lezgini	257	474	+ 217	+ 84,4
Buriaci	417	461	+ 44	+ 10,5
Ingusze	215	445	+ 230	+ 107,0
Niemcy	842	394	- 448	- 53,2
Komi	336	228	- 108	- 32,1
Tuwińczycy	206	263	+ 57	+ 27,7
Żydzi	537	157	- 380	- 70,8
Inne narodowości i nieokreśleni	3 070	9 406	+ 6336	+ 206,4
Ogółem	147 024	142 860	- 4164	- 2,8

Źródło: *Statisticzeskij-diemograficzeskij...* (2012, s. 86–89).

Były to sytuacje, gdy rachmistrz spisowy, względnie osoba spisywana, z takiej czy innej przyczyny nie była w stanie zaliczyć się do konkretnej narodowości. Do niewymienionych mniejszych grup etnicznych lub tzw. nieokreślonych.

nych w 1989 r. zgłosiło akces 3070 tys. mieszkańców, natomiast w 2010 r. aż 9406 tys. spisywanych. Ten trzykrotny jedynie statystyczny wzrost musiał wpłynąć na liczebność pozostałych grup narodowościowych. Pomijając ten fakt, również inne dane świadczące o dynamice lub regresie demograficznym między 1989 r. a 2010 r. wydają się też mało prawdopodobne i są wynikiem takiej czy innej, nie zawsze właściwej, procedury statystycznej. Niemniej te różne, drobne zniekształcenia nie zmieniają opinii, że oba spisy dają w pełni możliwość właściwej analizy i oceny stosunków narodowościowych w Federacji Rosyjskiej.

Tytularnym i największym narodem w Federacji są Rosjanie, których liczebność między 1989 r. a 2010 r. zmniejszyła się o 8851 tys. Było to wynikiem ubytku naturalnego, spowodowanego wzrostem umieralności i obniżeniem się dzietności. Liczba zgonów przewyższała liczbę nowych urodzeń. Stan ten trwał blisko 20 lat. Ubytek byłby jeszcze większy, ale dodatnie saldo migracyjne ludności rosyjskiej zahamowało w pewnym stopniu regres demograficzny. Pomimo to ubytek o tej skali wielkościowej w okresie pokojowym jest faktem bezprecedensowym.

Podobnie jak w 1989 r., również w 2010 r. drugim narodem pod względem liczebności w Federacji Rosyjskiej byli Tatarzy. Ich potencjał demograficzny, przekraczający symboliczną granicę 5 mln, nieznacznie się obniżył. Poddani są oni dużej presji asymilacyjnej, głównie polegającej na zatracaniu własnego języka. Obroną przed postępującą rusyfikacją jest przynależność do islamu i wynikająca z tego odrębność kulturowa. To zaś nie jest w stanie obronić Ukraińców przed totalną asymilacją. Bliskość językowa oraz wspólna przynależność do prawosławia (odliczając mało licznych grekokatolickich Ukraińców) powodują, że bardzo szybko zatracają oni swoją tożsamość narodową. Spis ludności z 2010 r. odnotował zaledwie 1928 tys. Ukraińców. W ciągu niespełna 21 lat liczba Ukraińców zmniejszyła się o 2435 tys. Można się zastanowić, czy te dane są wiarygodne. Ostatni spis rosyjski odbył się jeszcze przed wojną rosyjsko-ukraińską. Stosunki między obu narodami były napięte. Ale nikt nie oczekiwał bliskiego konfliktu i ludność ukraińska w Rosji nie podlegała dyskryminacji. Przyznanie się do narodowości ukraińskiej nie przynosiło negatywnych konsekwencji. Można przyjąć, że ten regres był w dużym stopniu procesem naturalnym i świadczył o daleko posuniętej rusyfikacji ludności rodowodu ukraińskiego. Analogiczne, chociaż trochę wolniejsze procesy asymilacyjne zachodziły wśród białoruskiej diaspory zamieszkałej w Rosji. Ostatni spis sowiecki ujawnił 1206 tys. osób deklarujących narodowość białoruską, najbardziej aktualny jedynie – 521 tys. spisywanych uznało się za Białorusinów, czyli mniejszość białoruska zmniejszyła się w okresie międzypisowym o 685 tys. osób.

Ujawniła się dość ważna informacja statystyczna mająca istotne znaczenie nie tylko poznawcze, ale również polityczne. Porównanie opublikowanych danych obu spisów ludności wykazało totalny regres łącznie ujętej ludności rodowodu słowiańskiego. Według danych spisu sowieckiego z 1989 r. łączna liczebność pięciu narodów słowiańskich: rosyjskiego, ukraińskiego, białoruskiego, polskiego i bułgarskiego wynosiła 125 563 tys., natomiast w spisie rosyjskim zrealizowanym w 2010 r., po podsumowaniu, okazało się, że łączny potencjał demograficzny tych pięciu narodów słowiańskich został wyliczony w wysokości 113 537 tys. mieszkańców. Liczba ludności słowiańskiej w ciągu 21 przyjętych do analizy lat obniżyła się o ponad 12 mln obywateli (dokładnie o 12 026 tys.). Ta szokująca informacja wzbudziła w Rosji duży rozgłos medialny i była komentowana nie tylko przez demografów. Podawano równocześnie dane o wzrastającym w Rosji potencjale demograficznym ludności muzułmańskiej.

Dwa narody stopniowo znikają z terytorium państwa rosyjskiego. Są to Niemcy i Żydzi. Pierwsi z nich zaczęli opuszczać ZSRR już w okresie „pierestrojki”. Proces ten był kontynuowany również w późniejszym czasie. Między 1989 r. a 2010 r. populacja tzw. rosyjskich Niemców zmniejszyła się z 842 tys. do 394 tys. Wyjechali oni do Niemiec. Równocześnie trwała emigracja rosyjskich Żydów. Wyjeżdżali oni nie tylko do Izraela, ale też do Stanów Zjednoczonych oraz do państw zachodnioeuropejskich. Liczebność ludności żydowskiej zmalała w rozpatrywanym okresie z 537 tys. do 157 tys.

Zmiany liczebności innych grup narodowościowych były mniej spektakularne i wynikały przede wszystkim z salda ruchu naturalnego oraz wewnętrznych migracji ekonomicznych. Zachodziła tu pewna prawidłowość wynikająca ze specyfiki kulturowo-terytorialnej. Muzułmańskie ludy północnego Kaukazu odznaczały się bardzo wysoką dynamiką demograficzną. Była ona rezultatem bardzo wysokiego przyrostu naturalnego i odporności na wszelkie działania asymilacyjne. Narody nadwołżańskie i uralskie wyznania muzułmańskiego miały już niższy przyrost naturalny. Zapewniał on jednak reprodukcję rozszerzoną, natomiast północne ludy ugrofińskie odznaczały się już ujemną dynamiką demograficzną. Ulegały one stopniowo rusyfikacji najpierw językowej, a następnie świadomościowej. Bardziej złożone i niejednoznaczne procesy demograficzne zachodziły wśród ludów Północy zamieszkujących Syberię i Daleki Wschód. Żyjąc w rozproszeniu na rozległych obszarach tajgi i tundry, nie ulegali asymilacji, ale często ulegali degradacji w wyniku alkoholizmu. Byli oni bardzo mało liczni, więc w masowych badaniach statystycznych nie odgrywali istotniejszej roli.

Do wspomnianych islamskich narodów północnego Kaukazu należą m.in.: Czeceńcy, Dargijczycy, Lezginie i Ingusze. Łącznie cztery te narody liczyły

w 1989 r. 1724 tys., natomiast w 2010 r. – 2940 tys. mieszkańców. Przyrost w okresie międzypisowym wyniósł 1216 tys. osób, czyli populacja tych czterech narodów wzrosła w analizowanym czasie o 70,5%. Działo się to w okresie dwóch wojen czeczeńskich, które też przyniosły straty demograficzne.

Narody przynależne do rodziny łańtajskiej, posługujące się językami o rodowodzie tureckim, też odznaczały się, traktowane łącznie, przyrostem liczby ludności. Sytuacja w ramach tej grupy językowej jest dość zróżnicowana. Tatarzy i Czuwasze podlegają procesom rusyfikacji, z czym się wiąże asymilacja świadomościowa. Liczebność ich jest stabilna z tendencją do spadku zaludnienia. Pozostałe narody turkojęzyczne charakteryzują się wyższą dzietnością, a w konsekwencji wzrostem demograficznym. Można tu wymienić przykładowo następujące narody: Baszkirów, Kazachów, Azerbejdżan (Azerów), Kumyków, Jakutów i Tuwińczyków. Łącznie tych sześć narodów liczyło w 1989 r. 3180 tys., natomiast w 2010 r. – 4079 tys. Wzrost w wysokości 899 tys. świadczy o ich pomyślnej sytuacji demograficznej. Podobnie pozytywnie można ocenić perspektywy demograficzne dwóch mało licznych narodów należących do grupy mongolskiej, a mianowicie: Buriatów i Kałmuków. Liczyli oni łącznie w 1989 r. 518 tys. osób, a w 2010 r. ich populacja wzrosła do poziomu 644 tys., czyli przyrost rzeczywisty wyniósł 24,3%.

W północnej europejskiej części Federacji Rosyjskiej, w ramach rodziny uralskiej znajdują się przedstawiciele rozgałęzionej grupy ugrofińskiej. Ich tożsamość etniczna jest słaba i labilna. Stosunkowo szybko podlegają rusyfikacji językowej oraz chętnie opuszczają swoje strony ojczyste. Przebywając poza nimi, szybko zatracają pamięć o swoim pochodzeniu i całkowicie wtapiają się w środowisko rosyjskie. Mieszkają na terenach biednych, objętych intensywnymi procesami depopulacyjnymi. Z tego powodu ich liczebność stale maleje. Dane statystyczne z lat 1989–2010 potwierdzają te niekorzystne i obserwowane od wielu lat procesy demograficzno-społeczne. Można wymienić następujące narody przebywające na tych słabo zaludnionych, peryferyjnych, ale stosunkowo bliskich geograficznie od Moskwy i Petersburga obszarach państwa rosyjskiego. Są to: Mordwini, Udmurci (zwani dawniej Wotiakami), Maryjczycy (zwani również Czeremisami), Komi i Karelowie. Potraktowani łącznie liczyli w 1989 r. jeszcze 2893 tys. osób. Ich liczba zmniejszyła się w 2010 r. do 2132 tys., czyli ubytek wyniósł 26,3%. Blisko spokrewnieni są z nimi Finowie i Estończycy, których razem w Federacji Rosyjskiej było według danych spisowych: w 1989 r. – 93 tys., w 2010 r. zaś zaledwie – 38 tys.

Obok zróżnicowań językowych dużą, a często najważniejszą, rolę identyfikacyjną jednostki i narodu odgrywa religia oraz przynależność organizacyjna i duchowa do takiej czy innej wspólnoty religijnej. Determinuje ona często przy-

należność narodową. Od rewolucji październikowej aż do upadku komunizmu była prowadzona bezwzględna akcja ateizacji i walka z wszelkimi objawami kultu religijnego. Wydawało się, że większość narodu rosyjskiego o rodowodzie prawosławnym uległa tej presji. Ostatnie lata wykazały, że było to przeświadczenie dość powierzchowne. Po zmianie systemu i zapewnieniu wolności przekonań wystąpił wyraźny renesans światopoglądu religijnego. Trudno ocenić, w jakim stopniu są to zjawiska trwałe i jakie przyniosą konsekwencje społeczne i demograficzne. Problematyka ta nie była uwzględniona w spisie ludności, a dokonywane szacunki są mało wiarygodne.

Na prawie całym terytorium Rosji tradycyjnie przeważa ludność prawosławna lub rodowodu prawosławnego. Wśród wierzących, prawie wszyscy Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy (z wyjątkiem nielicznych grekokatolików pochodzących z Galicji, Rusi Zakarpackiej i Bukowiny) deklarują przynależność do Cerkwi prawosławnej. Wiele niesłowiańskich ludów autochtonicznych, żyjących na terytorium Federacji Rosyjskiej, również uległo chrystianizacji i przyjęło prawosławie. Można tu wymienić: Karelów, Czuwaszy, Komi, Komi-Permiaków, Maryjczyków, Udmurtów, Mordwinów, Chakasów, Wensów i znaczną część kaukaskich Osetyńczyków. Diaspora grecka, bułgarska, gruzińska, mołdawska, rumuńska, serbska też dochowuje wierności prawosławiu.

Katolicy są nieliczni i składają się z Litwinów, Polaków, częściowo Niemców i Łotyszy (z Łatgalii). Do Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego należy diaspora ormiańska. Wokół Kościoła luterńskiego skupiają się Finowie, Estończycy, Łotysze, duża część Niemców. W ciągu ostatnich lat jesteśmy świadkami ekspansji Kościołów protestanckich (m.in. adwentystów, metodystów). Działają one głównie wśród Rosjan w dużych miastach.

Bardzo ważną i nabierającą znaczenia rolę odgrywa islam. Obszary zamieszkałe przez muzułmanów nie są zbyt rozległe terytorialnie (północny Kaukaz oraz rejon Powołża i południowego Uralu). Pomimo to wyznawcy tej religii stanowią istotną siłę polityczną i są w stanie działać dezintegrująco na spójność państwa. Będąc solidarni i należąc do innego kręgu kulturowo-cywilizacyjnego niż prawosławni Rosjanie, mogą zmierzać do secesji, walczyć o autonomię lub nawet wywoływać rebelię. Mają również możliwości uzyskania materialnego i militarnego wsparcia od swoich zagranicznych współwyznawców. Prawie wszyscy muzułmanie w Rosji należą do odłamu sunnitów. Islam dominuje wśród Tatarów, Kabardyjczyków, Baszkirów, Czeczeńców, Adygejczyków, Czerkiesów, Inguszy, Kumyków, Bałkarów, Karaczajów i narodów Dagestanu. Mieszkający w Rosji Kazachowie, Uzbeki, Tadźycy, Kirgizi, Azerbejdżanie, Turkmeni też są tradycyjnie wyznawcami islamu.

W europejskiej części Rosji mieszkają Kałmucy będący buddystami-lamaistami. W azjatyckiej części na Syberii do tego wyznania należą Tuwińczycy, Buriaci i część Ewenków mieszkających w Buriacji.

4. Skład narodowościowy ludności Federacji Rosyjskiej w 2010 r. w ujęciu regionalnym

Przeprowadzenie analizy statystycznej w odniesieniu do sytuacji demograficzno-narodowościowej według ogółu rosyjskich jednostek podziału administracyjnego nie jest potrzebne. Wszystkie istniejące w liczbie kilkudziesięciu tzw. obwody i kraje, położone na kontynencie eurazjatyckim między Bałtykiem a Pacyfikiem, mają charakter monoetniczny i są zamieszkane przez Rosjan. Duża część tych obszarów była podbita w okresie caratu, ale później w rezultacie carskiej, a następnie sowieckiej kolonizacji nabrała oblicza czysto rosyjskiego (np. południowa Syberia). Mniejszości narodowe obejmują w nich znikomy odsetek ludności, który nie odgrywa istotniejszej roli i nie jest w stanie ujawnić swojej obecności. Była nieliczna ludność tubylcza została poddana marginalizacji, a następnie rusyfikacji. Nową społeczność stworzyli migranci, głównie rodowodu rosyjskiego, a ci nierosyjskiego zatracili swoją odrębność i dawną tożsamość. W ostatnich latach pojawiły się nowe diaspory mniejszościowe o podłożu również ekonomicznym. Skupiają się zazwyczaj w dużych miastach, w tym głównie w Moskwie i Petersburgu. Niewykluczone, że w przyszłości pojawi się na ziemiach etnicznie rosyjskich większa społeczność migrantów azjatyckich. Ale na razie takie przyjazdy mają charakter sezonowy i nie grożą zmianami o charakterze etnicznym. We wszystkich jednostkach administracyjnych szczebla obwodowego i krajowego w pełni dominuje ludność o różnym pochodzeniu, ale obecnie o silnej rosyjskiej identyfikacji narodowej.

Zupełnie inne warunki narodowościowe występują w republikach i okręgach autonomicznych. Zostały one, jak już nadmieniono, utworzone na początku lat 20. ubiegłego wieku, gdy władza sowiecka prowadziła bardzo liberalną politykę narodowościową. Dzięki ich istnieniu liczne mniejszości narodowe mogły kultywować swój język, kulturę i obyczaje. Utworzono je tam, gdzie grupowała się autochtoniczna ludność nierosyjska. Posiadały one pewne uprawnienia, które były respektowane, gdyż dla systemu sowieckiego nie stanowiły zagrożenia. Stanowiły zaś przez swe formalne istnienie pewną barierę przed ekspansywną rusyfikacją. Nie były one etnicznie jednolite, gdyż napływała do nich ludność różnego pochodzenia. Przede wszystkim przybywali Rosjanie monopolizujący stanowiska w aparacie administracyjno-partyjnym. Istniejące jednostki autono-

miczne są niezmiernie zróżnicowane geograficznie. Usytuowane są nieregularnie w układzie wyspowym od Kaukazu po Arktykę. Tworzą pewne wyraźnie określone zgrupowania terytorialne o różniącej się specyfice demograficzno-społecznej. Najważniejszymi cechami, które je odróżniają od otoczenia rosyjskiego, jest odrębność etniczna (język, religia). W przypadku gdy jest nią religia (np. islam), to mniejszość narodowa jest odporna na asymilację i utrzymuje swoją tożsamość etniczną.

Duży zespół republik autonomicznych znajduje się na zboczach północnego Kaukazu, na obszarach mniej dostępnych dla kolonizacji rosyjskiej, na których warunki fizjograficzne też były mało sprzyjające dla rolnictwa preferowanego przez ludność słowiańską. Graniczyły od południa z Gruzją i Azerbejdżanem, co ułatwiało im przetrwanie. Mieszkały tam ponadto ludy o specyficznej kulturze, wyznające islam, który wzmacniał ich odrębność. Prowadziły przez dziesięciolecia walkę z ekspansją rosyjską, co umocniło ich tożsamość. Podobnie oddziaływały cykliczne prześladowania i represje. W północnym Kaukazie znajduje się siedem republik autonomicznych o zróżnicowanej strukturze etnicznej¹⁰: Karaczajsko-Czerkieska, Kabardyjsko-Bałkarska, Adygejska, Północna Osetia, Inguszetia, Czeczenia oraz Dagestan. Należą one razem do nadrzędnej jednostki administracyjnej o nazwie Północno-Kaukaski Okręg Federalny. Na podstawie spisu rosyjskiego z 2010 r. można określić ich skład narodowościowy: Republika Karaczajsko-Czerkieska liczyła 474,4 tys., mieszkańców, w tym Karaczajów – 194,3 tys. (41%), Rosjan – 150,1 tys. (31,6%), Czerkiesów – 56,5 tys. (11,9%). Republika Kabardyjsko-Bałkarska o zaludnieniu 857,7 tys. liczyła Kabardyczyków – 490,5 tys. (57,2%), Rosjan – 193,2 tys. (22,5%), Bałkarów – 108,6 tys. (12,7%). W Republice Adygeja z liczbą mieszkańców 440,0 tys. przeważają Rosjanie: – 270,7 tys. (61,5%), następnie autochtoniczni Adygejczycy – 107,1 tys. (24,3) oraz Ormianie – 15,6 tys. (3,5%). Republika Północna Osetia o ludności 706,4 tys. ma w swej strukturze narodowościowej Osetyńczyków – 460,0 tys. (65,1%), Rosjan – 147,1 tys. (20,8%), Inguszów – 28,3 tys. (4%). Ludność Republiki Inguszetii o zaludnieniu 409,6 tys. składa się z Inguszów – 385,5 tys. (94,1%) oraz Czeczeńców – 18,8 tys. (4,6%). Republika Czeczeńska, licząca 1266 tys., oprócz Czeczeńców – 1 206,5 tys. (95,3%) – ma w swym składzie także nielicznych Rosjan – w liczbie 24,4 tys. (1,9%) – pozostałych po dwóch wojnach. Najbardziej niejednorodną narodowościową re-

¹⁰ Literatura rosyjska i polska na temat narodów północnego Kaukazu jest bardzo bogata, jednak bardziej są w niej preferowane ujęcia etnograficzne. Informacje bibliograficzne zawierają prace: D.J. Isamutbinow (1997), Ż.A. Zajonczkowskaja, L.B. Karaczurina (2001).

publiką jest położona nad Morzem Kaspijskim Republika Dagestan o łącznym zaludnieniu 2891,8 tys. Mieszkają w niej m.in.: Awarowie – 850,0 tys. (29,4%), Dargijczycy – 490,4 tys. (12,0%), Kумыki – 431,7 tys. (14,9%), Lezgińcy – 385,2 tys. (13,3%), Rosjanie – 104,4 tys. (3,6%) oraz Laskowie, Czeczeńcy, Azerowie, Tatowie, Tabasarańczycy, Nogajowie, Ratułowie, Agulowie, Cachurowie. Obszar północnego Kaukazu to mozaika narodów i ludów posługującymi się różnymi językami i o innych tradycjach historycznych. Stosunki między nimi są zmienne, dochodzi do wzajemnych konfliktów, względnie sojuszy. Czynnikiem integrującym jest wspólnota religijna, która ich łączy mocnymi więzami pokrewieństwa ideowego i zazwyczaj wrogim nastawieniem do napływowej ludności rosyjskiej.

W pewnym oddaleniu od Kaukazu, na stepach położonych na zachód od dolnej Wołgi usytuowana jest Republika Kałmucka. Różni się ona diametralnie od muzułmańskich republik północno-kaukaskich. Zamieszkuje ją ludność o rodowodzie pasterskim o specyficznej kulturze i religii. Jest to jedyny region w Europie, gdzie dominuje lamaizm. Ludność kałmucka jest pochodzenia mongolskiego. Reprezentuje swoisty typ antropologiczny. Przybyła z Mongolii i Chin w XVIII w. Osiedliła się na suchych stepach pomiędzy ujściami Tereku i Wołgi. W ramach represji przesiedlono ich w 1943 r. do Kazachstanu. Po rehabilitacji wrócili do swoich stron rodzinnych. W 2010 r. mieszkało w tej republice 283,7 tys. osób, w tym: Kałmuków było 162,7 tys. (57,4%), Rosjan zaś – 85,7 tys. (30,2%).

Autonomiczne republiki narodowościowe znajdują się również na Powołżu oraz południowym Uralu. Tworzą one jedność terytorialną w postaci dużej terytorialnej wyspy, otoczonej ze wszystkich stron przez etniczne obszary rosyjskie i częściowo od południa przez tereny zamieszkałe przez Kazachów. Łącznie zajmują obszar 321,4 tys. km², czyli zbliżone są wielkością do Polski. Są to Republiki: Mordwińska, Maryjska, Czuwaska, Udmurcka, Tatarska i położona najbardziej na wschodzie Baszkiria (Republika Baszkorostanu). Obszary sześciu republik wołżańsko-uralskich są relikdami „złotej ordy” i zostały po długoletnich wojnach w XVI w. włączone do Księstwa Moskiewskiego. Narody i ludy tu zamieszkujące są bardzo zróżnicowane etnograficznie. Mordwini, Maryjczycy i Udmurci należą do ugrofińskiej grupy językowej, natomiast Tatarzy, Czuwasze i Baszkirzy należą do grupy tureckiej. Takie narody, jak: Mordwini, Maryjczycy, Czuwasze i Udmurci, zostały po opanowaniu tych ziem przez Rosję schryścianizowane i obecnie formalnie deklarują prawosławie, chociaż kultywują swoje pierwotne kulty zbliżone do szamanizmu. Z kolei Tatarzy i Baszkirzy są tradycyjnie wyznawcami islamu. W okresie komunizmu było to

utajone, obecnie zaś mamy do czynienia z ich powrotem do swojego tradycyjnego wyznania.

Według danych statystycznych rozpatrywanego spisu ludności Republika Mordwińska liczyła 831,6 tys. mieszkańców, wśród których przeważali Rosjanie – 443,7 tys. (53,4%), następnie plasowali się Mordwini – 333,1 tys. (40,0%) i Tatarzy – 43,4 tys. (5,2%). Republika Maryjska miała podobne relacje narodowościowe, gdyż przy ogólnej liczbie ludności w wysokości 662,3 tys., Rosjan było 313,9 tys. (47,4%), Maryjczyków 290,9 tys. (43,4%) i Tatarów – 38,4 tys. (5,8%)¹¹. W Republice Czuwaskiej, liczącej 1203,6 tys. mieszkańców, przeważali Czuwasze – 814,7 tys. (67,7%), Rosjan było 323,3 tys. (26,9%), a Tatarów – 34,2 tys. (2,8%). W sąsiedniej Republice Udmurckiej, o zaludnieniu 1446,6 tys., ponownie przeważali Rosjanie – 912,5 tys. (62,2%), natomiast tubylczych Udmurtów było 410,6 tys. (28,0%), a Tatarów – 98,8 tys. (6,7%). Najważniejszą z republik była Republika Tatarska o zaludnieniu 3780,4 tys. Dominowali w niej nieznacznie Tatarzy – 2013,0 tys. (53,2%), również liczni byli Rosjanie – 1501,4 tys. (39,7%), natomiast trzecią grupą narodowościową byli Czuwasze – 116,3 tys. (3,1%). Najbardziej ludną i zróżnicowaną etnicznie była Republika Baszkirska – 3974,7 tys. W ujęciu względnym przeważała w niej ludność rosyjska – 1432,9 tys. (36,1%). W wielkościach absolutnych więcej było przedstawicieli ludności autochtonicznej, gdyż Baszkirów było 1172,3 tys. (29,5%), Tatarów – 1009,3 tys. (25,4%), Czuwaszy – 107,4 tys. (2,7%) i Maryjczyków – 103,8 tys. (2,6%).

W odróżnieniu od republik północno-kaukaskich na tym obszarze sytuacja jest ustabilizowana i nie pojawiły się konflikty o podłożu etnicznym. Nie ujawniły się również tendencje do opuszczania tych terenów przez ludność rosyjską. Jest ona liczna i dominuje w miastach. Miejscowa ludność rodzima jest uległa, ale ostatnio stara się uzyskać większe uprawnienia autonomiczne. Najsilniejszy separatyzm istnieje wśród ludności tatarskiej, która nawiązuje historycznie do Chanatu Kazańskiego.

Kolejne zgrupowanie republik autonomicznych położone jest w północnej części europejskiej Rosji. Republika Karelii graniczy z Finlandią i jest usytuowana między jeziorem Ładoga a Morzem Białym. Bezpośrednio po wojnie miała status republiki związkowej. Zachodnia jej część w okresie międzywojennym należała do Finlandii i dopiero w wyniku agresji sowieckiej zimą 1940 r. została inkorporowana do ZSRR. Po wojnie wielu Finów i Karelów

---

¹¹ W polskiej literaturze kwestie demograficzno-etnograficzne Republiki Maryjskiej, zwanej również Republiką Mari-El, są omówione w pracy J. Borkowicz i W. Górecki (2000). Wyjaśnia ona specyfikę i folklor ludów ugrofińskich.

wysiedlono lub uciekli do Finlandii. Napłynęła ludność rosyjska, która zmajoryzowała miejscowych Karelów. Według analizowanego spisu w Republice Karelskiej skupia się 617,7 tys. mieszkańców, w tym: Rosjan – 507,6 tys. (82,2%) i Karelów – 45,6 tys. (7,4%). Finów pozostało zaledwie 8,6 tys. (1,4%). Znacznie więcej jest od nich Białorusinów – 23,3 tys. (3,8%) i Ukraińców – 12,7 tys. (2,0%). Republika ta jest więc jedynie reliktem dawnych dążeń politycznych ZSRR do zwasalizowania Finlandii.

Położona w północnej europejskiej części Rosji Republika Komi jest krainą rozległą i niezmiernie rzadko zaludnioną. W nielicznych miastach zbudowanych w związku z eksploatacją węgla mieszkają głównie Rosjanie. Często są to potomkowie byłych więźniów i zesłańców. W rejonie Workuty w okresie wojny i bezpośrednio po niej wśród deportowanych byli liczni Polacy. Obecnie republika ta liczy 854,3 tys. mieszkańców, w tym: Rosjan – 556,0 tys. (65,1%), Komi – 223 tys. (23,7%) oraz Ukraińców – 36,1 tys. (4,2%). Ludność rodzima, określana jako Komi, dzieli się na wiele grup folklorystycznych, względnie etnograficznych. Prowadzi ona półkoczowniczy tryb życia. Używa różnych dialektów należących do uralskiej rodziny językowej. Współcześnie uznają się formalnie za prawosławnych, ale praktycznie są wyznawcami kultów animistycznych. W północnej części Republiki Komi znajduje się Jamało-Nieniecki Okręg Autonomiczny o zaludnieniu 505,4 tys. osób. Dominują w nim Rosjanie – 312,0 tys. (61,7%), drugą grupą narodowościową są Ukraińcy – 49,0 tys. (9,7%). Autochtoniczni Nieńcy liczą zaledwie 29,8 tys. (5,9%). Bardziej na wschód, ale też w Uralskim Federalnym Okręgu znajduje się Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny. Na rozległym powierzchniowo terytorium zamieszkuje w nim 1430,1 tys. mieszkańców. Ciekawe, że dwa narody tytularne łącznie liczą zaledwie 30,1 tys. mieszkańców, w tym Chantowie – 19,1 tys. (1,3%) i Mansowie – 11,0 tys. (0,8%). Przeważa ludność rosyjska – 974,0 tys. (68,1%). Liczni są również Tatarzy – 108,9 tys. (7,6%) i Ukraińcy – 91,3 tys. (6,4%).

W południowej części Syberii znajdują się cztery republiki, a mianowicie Ałtajska, Chakaska, Tuwińska i Buriacka. Mieszkający bardziej na zachodzie: Ałtajczycy, Chakasi i Tuwińczycy posługują się językami pokrewnymi z tureckim. Usytuowana nieco na wschodzie w pobliżu Bajkału ludność buriacka używa języków należących do grupy mongolsko-ałtajskiej. Różnice dotyczą również wyznania. Ałtajczycy przeważnie, ale nie wyłącznie, są prawosławnymi. Chakasi formalnie też zostali schryścianizowani w obrządku prawosławnym, lecz w zasadzie dochowują wiary swym tradycyjnym wierzeniom. Tuwińczycy zaś są buddystami-lamaistami. Zachodni Buriaci są szamanistami, natomiast zamieszkujący po wschodniej stronie Bajkału – buddystami. Jedną z tych republik – Tuwa – w okresie międzywojennym miała formalnie status niepodległego

państwa. W czasie wojny ta anomalia została zlikwidowana i Tuwę włączono do ZSRR. Na obszary tych czterech republik w XIX w. napłynęła ludność rosyjska. Obecnie w trzech z nich zdecydowanie dominują Rosjanie. Jedynie w jednej z nich, a mianowicie w Republice Tuwińskiej przeważa ludność miejscowa.

Republika Ałtajska o zaludnieniu 202,7 tys. mieszkańców ma 148 tys. (56,6%) Rosjan, natomiast Ałtajczyków 68,8 tys. (33,9%); Republika Chakaska liczy 523,7 tys. mieszkańców, w tym Rosjan – 427,6 tys. (81,7%) i Chakasów – 63,6 tys. (12,1%); Republika Buriacka o liczbie mieszkańców 955 tys. ma w swej strukturze narodowościowej Rosjan – 630,7 tys. (66,1%) i Buriatów – 286,8 tys. (30,0%). Jedynie w bardziej peryferyjnej Republice Tuwińskiej, liczącej 303,9 tys., Tuwińczyków jest 249,3 tys. (82,0%), Rosjan zaś zaledwie 49,4 tys. (16,3%).

Największą terytorialnie Republiką Autonomiczną jest Republika Jakucka, która obecnie używa tradycyjnej nazwy jakuckiej – Sacha. Położona jest w dorzeczu Leny i zajmuje rozległe obszary tajgi i tundry syberyjskiej. Zamieszkuje ją tylko 934,7 tys. mieszkańców, w tym Jakutów – 466,5 tys. (49,9%) i Rosjan – 353,6 tys. (37,8%). Ci ostatni głównie koncentrują się w centralnie położonym Jakucku, ludność autochtoniczna jest podzielona, o czym już wspomiano, na wiele grup o różnych nazwach, które prowadzą półkoczowniczy tryb życia.

Znacznie bardziej na wschodzie nad Amurem został ukonstytuowany Autonomiczny Okręg Żydowski. Został utworzony w 1934 r. i miał być siedzibą sowieckich Żydów. Jego powstanie poprzedziła wielka akcja propagandowa i agitacja. Warunki były w nim tak niesprzyjające do zamieszkania, że cała akcja zakończyła się niepowodzeniem. Większość przybyłych Żydów opuściła ten biedny i zaniedbany obszar. Obecnie mieszka w nim zaledwie 172,7 tys. mieszkańców, w tym Rosjan 160,2 tys. (92,7%) oraz 1,6 tys. (1,6%) Żydów. Po tym nieudanym eksperymencie pozostała więc jedynie nazwa.

Najbardziej peryferyjnym regionem w Federacji Rosyjskiej jest Autonomiczny Okręg Czukocki¹², położony nad cieśniną Beringa, stosunkowo blisko Alaski. Zamieszkuje go zaledwie 47,8 tys. mieszkańców, w tym Rosjan 25,1 tys. (52,5%) oraz miejscowych Czukczów – 12,8 tys., (26,7%).

---

¹² W trakcie niniejszej analizy statystycznej uwzględniono wszystkie republiki autonomiczne oraz jedynie cztery okręgi autonomiczne, a mianowicie: Chanty-Mansyjski, Jamało-Nieniecki, Żydowski i Czukocki. Pominięto Nieniecki, Komi-Permiacki, Ewenkijski, Tajmyrski (Dołgańsko-Nieniecki), Agińsko-Buriacki, Ust-Ordyńsko-Buriacki.

6. Uwagi końcowe

Przedstawiona analiza ukazała, że sytuacja narodowościowa ludności Federacji Rosyjskiej jest niezmiernie zróżnicowana w wymiarze ilościowym i terytorialnym. Obok ludności rosyjskiej, która dominuje i odgrywa decydującą rolę polityczną, społeczną i ekonomiczną, mieszkają narody i ludy o różnej rasie, religii, pochodzeniu, języku i rodowodzie historyczno-etnicznym. Znalazły się one w jednym państwie w rezultacie ekspansji i podbojów terytorialnych. Te różne narody stały się obywatelami imperium carskiego, następnie zaś sowieckiego. Oba te imperia wykorzystywały odmienną ideologię i retorykę, ale w wymiarze geograficznym zmierzały do tego samego celu, czyli do opanowania jak największego terytorium. Nie było ważne pochodzenie etniczne terenów inkorporowanych do imperium. W miarę nowych zdobyczy imperium nabierało coraz bardziej oblicza polietnicznego. W pewnym stopniu dążono do rusyfikacji obcych elementów etnicznych. Nie było to jednak celem zasadniczym. Same warunki sprzyjały do unifikacji i ujednoczenia narodowego imperium. Prowadzona celowa oraz spontaniczna kolonizacja przez ludność rosyjską nowych terytoriów działała integrująco i spajała je w jednolitą całość. Nie było to jednak możliwe w pełni. Pojawiły się liczne bariery demograficzne. Na terenach, gdzie koncentrowała się bardziej liczna ludność o silnej identyfikacji narodowej i religijnej, władze centralne były zmuszone respektować te różnice etniczne. Liberalny w tej kwestii był zwłaszcza system sowiecki. Tworzył różnorodne autonomie i republiki narodowościowe zapewniające kultywowanie miejscowych języków i kultury. Uważano, że idąc tą drogą, uzyska się większą lojalność i podporządkowanie wobec nadrzędnych interesów imperium. Kierując się tymi zasadami, prowadzono odgórnie zaprogramowaną politykę narodowościową. Miała ona na celu maksymalną integrację imperium ponad wszelkimi podziałami etnicznymi.

Wydawało się powszechnie, że upadek imperium i powstanie Federacji Rosyjskiej obniży rangę spraw narodowościowych. Ludność narodowości rosyjskiej w byłym Związku Sowieckim obejmowała zaledwie 50% populacji państwa. Blisko 150 mln obywateli imperium sowieckiego nie było narodowości rosyjskiej. Państwo składało się z republik związkowych, które powstały na podstawie kryterium narodowościowego. System, pomimo formalnej autonomii terytorialnej i narodowościowej, był skrajnie zcentralizowany i odporny na tendencje odśrodkowe. W miarę upływu lat zróżnicowania narodowościowe zatracaly swoje znaczenie polityczne.

W rezultacie kryzysu imperium, a następnie jego rozpadu powstała Federacja Rosyjska. Została ona pozbawiona republik związkowych. Nowe państwo

nabrało charakteru bardziej monoetnicznego. Blisko 80% obywateli uważa się za Rosjan. Mniejszości narodowe stały się mniej liczne. Pomimo to sprawy narodowościowe i religijne zyskały na znaczeniu. Pojawiły się niebezpieczne konflikty, u których podłoża są różnice etniczne. Dwukrotna wojna w Czeczenii oraz napięcia na Kaukazie zagroziły spójności państwa. Żądania wyznawców islamu, a tych jest w Rosji kilkanaście milionów, nabierają wymowy coraz bardziej konfrontacyjnej. Liczni migranci ekonomiczni, składający się z przedstawicieli mniejszości etnicznych, napływają do miast rosyjskich. Tworzy się atmosfera ksenofobii i zagrożenia. Konflikt rosyjsko-ukraiński rozbudził nacjonalizm wielkoruski, który nabiera oblicza coraz bardziej agresywnego wobec wszystkiego, co nie kojarzy się z rosyjską tradycją imperialną.

Przewodnią ideologią współczesnej Federacji Rosyjskiej realizowaną przez prezydenta Putina staje się wielkoruski nacjonalizm. Różni się on znacznie od nacjonalizmu sowieckiego. Ten bowiem kierowany przez partię komunistyczną był bardziej uniwersalny i zmierzał do utworzenia wspólnoty państwowej ponad podziałami narodowymi. Monoetniczny nacjonalizm wielkoruski skazany jest na konfrontację z interesami innych grup narodowościowych. Wizja państwa narodu rosyjskiego może przynieść trudne do przewidzenia konsekwencje polityczne. Dowodem, że ten kierunek ideowy jest w praktyce realizowany, świadczy konflikt Rosji z Gruzją i Ukrainą o nadgraniczne prowincje. Nacjonalizm wielkiego narodu rosyjskiego, dążący do dominacji i zniewolenia słabszych, stoi w nieuniknionej sprzeczności z aspiracjami mniejszości narodowych.

W tych nowych warunkach problematyka zróżnicowań etnicznych w Federacji Rosyjskiej nabiera nie tylko znaczenia poznawczego. Staje się istotnym zagadnieniem politycznym. Wiedza o liczebności i rozmieszczeniu mniejszości narodowych może być cenną przesłanką wyjściową do przewidywania przyszłych relacji i współzależności między narodem rosyjskim a poszczególnymi grupami ludności o odmiennej narodowości, religii czy języku. W przypadku tak wielkiego kraju jak Federacja Rosyjska są one niezmiernie zróżnicowane w ujęciu geograficznym. Wszelkie badania powinny być prowadzone według stosunkowo niewielkich jednostek terytorialnych, gdyż tylko takie są w stanie wyjaśnić uwarunkowania środowiskowe, demograficzne, społeczne i ekonomiczne.

Literatura

Atlas narodow mira, 1964, Moskwa.

Bogojawlenskij D.D., 1993, *Małoczisliennyje narody rossijskowo siewiera*, [w:] Rybakowskij L.L. (red.), *Socjalno-diemograficzieskije razwitie rossijskowo siewiera*, Moskwa, s. 171–211.

- Borkowicz J., Górecki W., 2000, *Republika Mari-El jako przykład rosyjskiej prowincji*, [w:] Magdziak-Miszewska A. (red.), *Rosja 2000. Koniec i początek epoki*, Warszawa, s. 175–226.
- Bruk S.I., 1993, *Narody bywszego SSSR w stronie i za rubieżom*, [w:] *Rasy i narody*, Moskwa, s. 49–75.
- Bruk S.I., 1994, *Nasielienije Rossii (diemograficzeskij obzor)*, [w:] *Narody Rossii*, Moskwa, s. 17–24.
- Dębski S., 2001, *Problemy demograficzne Federacji Rosyjskiej*, „Biuletyn PISM”, 6, s. 57–62.
- Eberhardt P., 2002, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa.
- Eberhardt P., 2010, *Zmiany podziałów administracyjnych w Cesarstwie Rosyjskim, w Związku Sowieckim oraz w Federacji Rosyjskiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 45, s. 239–258.
- Gumilow L., 2004, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa.
- Isamutbinow D.J., 1997, *Gieograficzieskaja srieda i etnosy Siewiernowo Kawkaza, straniczy istorii i gieopoliticzeskije pierспектиwy*, Sankt Petersburg
- Kabuzan W.M., 1992, *Narody Rossii w pierwoj połowinie XIX w. Czislennost i etniczieskij sostaw*, Moskwa.
- Kabuzan W.M., 1996, *Nasielienije siewiernowo Kawkaza w XIX–XX wiekie*, Moskwa.
- Kazmina O.E., Puczkow P.I., 1994, *Osnowy etnodiemografii*, Moskwa.
- Mastiugina T.M., Pieriepielkin A.S., 1997, *Etnologija. Narody Rossii: Istorija i sowriemiennoje położienije*, Moskwa.
- Maryański A., 1995, *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Warszawa–Kraków.
- Nacjonalnyj sostaw nasielienija SSSR*, 1991, Moskwa.
- Nasielienije Rossii w XX wiekie*, 2000, *Istoriczieskije oczierki*, t. 1, red. J. Poljakow Moskwa.
- Rossijskij statisticzieskij jażegodnik*, 2000, Moskwa.
- Nacjonalnyj sostaw nasielienija SSSR*, 1991, Moskwa.
- Socjalno-diemograficzieskij portret Rossii po itogam wsierossijskowo pieriepisi nasielienija 2010*, 2012, Moskwa.
- Statisticzieskij-diemograficzieskij portret Rossii po itogam wsiesojuznoj pieriepisi nasielienija 2010 g. – Statistika Rossii*, 2012, Moskwa.
- Szerepka L., 2006, *Sytuacja demograficzna Rosji*, Warszawa.
- Tarchow S.A., 1993, *Etniczieskaja striuktura wastocznej Jewropy i Zakawkazia*, Moskwa.
- Tarchow S.A., 2001, *Izmienienije administratiwno-tieritorialnowo dielienija Rossii za poslednije 300 liet*, „Gieografija”, 15 (598) i 21 (604).
- Zajonczkowskaja Ż.A., Karaczurina L.B., 2001, *Migracija nasielienija*, [w:] *Gieografija nasielienija i socjalna gieografija. Analitiko-Bibliograficzieskij Obzor*, Moskwa.
- Zdrowomysłow A.G., 1997, *Miežnacjonalnyje konflikty w postsowieckom prostranstwie*, Moskwa.

Ethnic composition of the population of Russian Federation at the turn of the 19th and 20th centuries

Summary

The paper presents the population numbers and the distribution of the particular national and ethnic groups, inhabiting the territory of the present-day Russian Federation. The basis for the statistical analysis was constituted by the data from three national censuses (1959, 1989, and 2010). Two former ones were carried out yet during the existence of the Russian SSR, while the last one was realised by the statistical services of the Russian Federation. These censuses concerned the very same territory, thus securing full comparability of results. The introductory part of the paper presents the characterisation of the administrative breakdown of the vast territory in question, encompassing 17 million sq. km. This characterisation is insofar important as some of the administrative units, for which the statistical data were determined, had been defined on the basis of the ethnic criteria. Then, the first part of analysis refers to the Soviet part of the period considered (1959–1989). These years were marked by a high demographic dynamics, which concerned both the Russian population and the numerous ethnic minorities. In the second part of analysis the changes are shown in the numbers and geographical distribution of the selected nationalities after the systemic changes and the disintegration of the USSR (1989–2010). The rate of demographic and ethnic changes in this period was highly differentiated in both ethnic and territorial aspects. There has been a total decrease in the numbers of Slavonic population, especially the Russian one, with a growth of numbers of some of the ethnic minorities. The high demographic increase concerned primarily the population of the Muslim extraction. This phenomenon is described and commented upon in the paper. After the presentation of the analysis for the entire country, detailed considerations have been carried out for the Autonomous Republics and National Districts. In the summary of the article, the adopted principles are characterised of the demographic and national politics in the Russian Federation, along with their political consequences.

Keywords: Russian Federation, demographics, nationalities, ethnic minorities.

Tłumaczenie: Jan Owsiański

Piotr Eberhardt, prof. dr hab.

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, 00-818 Warszawa,
ul. Twarda 51/55